

Thematische slotbeschouwingen over een abdijgeschiedenis

1. Een zeer bewogen geschiedenis

1. 1. Religieuze instituten overleven niet zelden vele eeuwen en hebben bijgevolg de naam stabiel te zijn. Onderzoekers hebben zich gebogen over indeling en verklaring van deze lange levens, waarbij de benedictijnen veruit de langstlevenden zijn. Tot 946 behoorde Sint-Baafs niet tot de benedictijnengemeenschap. De kloosterlingen volgden eerst een mengregel en vanaf 819 de Regel van Aken onder een lekenabt. Zij vormden toen een koningsklooster, dat in de Karolingische kloosterpolitiek werd ingeschakeld. Die inschakeling bracht allerlei (financiële) verplichtingen met zich, maar onder Einhard (abt 819-840) bereikte het middelgrote rijksklooster wellicht de grootste bloeiperiode uit de eerste 250 jaar van zijn bestaan. Het was een belangrijk domaniaal centrum, in de buurt waarvan zich de regionale handelskern *portus Ganda* ontwikkelde. De seculiere Baafse kanunniken verzorgden de koordienst en de heiligen- en reliekencultus (vooral rond Bavo) in hun driebeukige stenen Karolingische kerk, stonden in voor de pastorale zorg van de omwonenden, gaven onderwijs in Latijn en gregoriaanse kerkzang en hadden al enkele prachtige handschriften, die deels in het eigen klooster, deels in andere religieuze centra waren ontstaan.

Door de maandenlange bezetting en vernieling van hun verblijf door de Noormannen in de winter van 879-880 kwam er abrupt een einde aan een periode van intellectuele en materiële vooruitgang. Dankzij hun lekenabt Adalelm vonden de koorheren onderdak in Laon, een belangrijk politiek, intellectueel en religieus centrum. Zij konden er overleven door inkomsten uit hun kloostergoederen in Vlaanderen en Noord-Frankrijk. De gemeenschap zou ongeveer een halve eeuw uit Gent wegblijven, zodat de buurt rond de verlaten ruïnes ontvolkt geraakte en de handelaren verhuisden naar een nieuwe nederzetting even verder langs de Schelde, die de naam Gandavum kreeg en wellicht nog voor het einde van de negende eeuw werd omwald.

1. 2. Tot ca. 1100 domineerden de benedictijnen het monastieke landschap in de Zuidelijke Nederlanden. Toen kwam hun stichtingsactiviteit praktisch helemaal tot stilstand, terwijl hun intellectuele en spirituele dynamiek verminderde. Nieuw gestichte kloosters behoorden daarna tot nieuwe orden: de cisterciënzers en premonstratenzers, even later de franciscanen en de dominicanen. Jonge mannen met religieuze, intellectuele of sociale aspiraties kozen nu vooral voor deze jeugdige orden. In materieel en financieel opzicht duurde de opgaande levensloop van diverse benedictijnenabdijen echter nog een eeuw langer, zoals bij de benedictijnse Sint-Baafsabdij (946- ca. 1260). Vooral het grootscheepse bouwprogramma in dure Doornikse steen, dat tijdens die drie eeuwen werd gerealiseerd, en dat eind tiende eeuw begon met de bouw van de imposante abdijskerk en eindigde met de bouwwerken van de dertiende eeuw, levert het duidelijkste bewijs van de financiële draagkracht van de abdij. Scriptorium en bibliotheek met enkele topstukken van eigen

makelij en een paar verworven manuscripten, onder andere het wereldvermaarde *Liber Floridus*, bewijzen dat ook het intellectuele en spirituele leven nog een behoorlijk niveau haalde.

1. 3. Uiteraard kenden die drie eeuwen hun ups and downs (zo was de situatie tussen 1030 en 1090 financieel precair), maar in de periode 946 - ca. 1260 kon de abdij globaal een overwegend positieve balans voorleggen. Is daar een verklaring voor? De leden van de Baafse gemeenschap in ballingschap die naar Gent terugkeerden, waren niet dezelfde als deze die een halve eeuw eerder het bedreigde klooster hadden verlaten. We kunnen speculeren over hun motieven om na al die jaren terug te keren, maar dat ze **zeer gemotiveerd** waren om de draad van hun geschiedenis op de stichtingsplaats weer op te nemen, staat als een paal boven water. Door hun **verblijf in Laon** keken zij ook met een nieuwe en verruimde blik naar de toekomst van hun klooster.

De kanunniken waren nog maar enkele jaren opnieuw in Gent, toen Sint-Baafs op initiatief van graaf Arnulf I en begeleid door de hervormer Gerard van Brogne, een **benedictijnenabdij** werd. Hierdoor traden ze toe tot het prestigieuze benedictijnse monnikenwezen, dat toen een aanzienlijke positie bekleedde in Kerk en samenleving. Vanaf dezelfde tijd leidde de gedeeltelijke **teruggave van het abdijdomein** door de graaf en lokale krijgsheren tot het materiële herstel van de abdij. De Rooms-Duitse keizer Otto II (973-983) restitueerde eveneens en belangrijk deel van het abdijbezit in het keizerrijk en elders, verleende allerlei voordelen aan de Baafse handelaren en zorgde er mede voor dat de abdij in 981 bevrijd werd van de voogdij van Sint-Pieters. Die **keizerlijke steun** leidde tot een verhoging van haar prestige, wat op zijn beurt leidde tot meer restituties, schenkingen, aankopen, ruiloperaties, ontginningen en voordelige parochierechten in de elfde-dertiende eeuw. De bittere **concurrentiestrijd** met de Sint-Pietersabdij hield de Baafse monniken alert, richtte hun energie meer op de concurrent dan op de interne spanningen en vergrootte de inzet om weer de belangrijkste instelling van Gent te worden zoals voor de Noormannenellende.

1. 4. Vanaf ca. 1260 verkeerde de abdij in een financiële crisis door verlies aan inkomsten en stijgende uitgaven. Een verslechterend economisch klimaat na 1250, het slecht financieel beheer, het wegvallen van grote schenkingen, niet steeds rendabele grondaankopen, het tijdelijk verlies van een paar belangrijke domeinen, waren oorzaken van het eerste. De uitgaven stegen door vrij omvangrijke bouwwerken, toenemende beheerskosten, de afbetaling van leningen, het herstel van oorlogs- en overstromingsschade, het onderhoud van de Scheldedijken, de belastingen aan de graaf, de stijgende betalingen aan de Heilige Stoel bij abtsbenoemingen, het luxueuze leven en het hoge inkomen van abten, aanslepende processen tegen wanbetalers. Die financiële crisis werd bestreden door een efficiëntere organisatie van de abdijfinancies en een zuiniger beheer. Zo werd de boekhouding eenvoudiger en overzichtelijker gemaakt en de oude inning van cijzen en renten werd

zoveel mogelijk vervangen door het rendabeler pachtstelsel. Voorts werd er beknipt op de uitgaven en het aantal monniken werd tot maximaal vierentwintig beperkt.

Op die manier werd de toestand van de abdijkerk op lange termijn weer gezonder. Dat bewijst het uitgebreide bouwprogramma dat abt De Mercatel liet uitvoeren om het abdijcomplex aan de nieuwe stijl aan te passen en het comfort van de monniken te verbeteren. Vanaf de vijftiende eeuw kende de abdij ook een culturele revival met een hernieuwde aandacht voor boek en bibliotheek. Door de snelle verspreiding van het gedrukte boek kwam het scriptorium niet opnieuw tot leven. In 1540, toen Karel V de militaire belangen liet primeren op de religieuze, moesten de abdijgebouwen echter grotendeels plaatsmaken voor een dwangburcht om de rebelse stad onder controle te houden en kwam er abrupt een einde aan de zeer bewogen geschiedenis van een oude religieuze instelling.

2. Hervormingen en hervormers

2.1. Behalve de al even vermelde hervormingen van 819 en 946 kende de abdij nog de hervormingen of pogingen daartoe van 1034-1036 (in de lijn van Richard van Saint-Vanne), 1117 (in de geest van Cluny), 1336 (de bul *Summi Magistri*), 1536-1537 (de monniken worden seculiere kanunniken). De **hervorming van 946** is de ingrijpendste geweest: de Bavelingen volgden nu de **Regel van Benedictus**, zodat ze een ascetischer leven gingen leiden onder de leiding van een abt-geestelijke die in de abdij resideerde. Die statuutwijziging hield bovendien lang stand, want Sint-Baafs zou ongeveer zes eeuwen een benedictijnenabdij blijven. Zij bleef dus al die tijd in staat om kandidaten aan te trekken, wat aantoont dat zij dankzij het benedictijnse ideaal zelfs na de twaalfde eeuw een zekere maatschappelijke relevantie behield. De laatste hervorming van 1536-1537, kort voor de opheffing en afbraak van de abdij, liet de Baafse monniken terugkeren naar de *ordo canonicus*, waartoe ze door de hervorming van 819 al enkele decennia hadden behoord, zij het toen in heel andere omstandigheden. Vanaf die laatste hervorming vormden ze een kapittel met eigen statuten onder de leiding van een gemijterde proost, de gewezen abt Munich.

Dat kapittel bestaat ondertussen ook al bijna vijf eeuwen en heeft een belangrijke rol gespeeld in het bestuur van het nieuwe bisdom Gent. De formele overgang in 1537 naar de kanonikale levensstaat was in feite de bevestiging van een levenswijze die al lang gebruikelijk was in de abdij en die ver afstond van het sobere leven, waartoe de oude Regel opriep. De secularisatie van 1537, een uitzondering in het benedictijnenwezen van de Zuidelijke Nederlanden, was ook (vooral?) ingegeven door het, al eerder geopperde maar mislukte plan, om de abdijkerk te laten verheffen tot kathedrale kerk met een belangrijk kapittel, en dus tot de zetel van een nieuw op te richten bisdom.

2. 2. Van alle hervormingen was die van 1537 de enige die uitging van de abdij zelf, meer bepaald van haar abt en zijn staf. Die van 819 ging uit van de Karolingische vorst die streefde

naar overzichtelijkheid en uniformiteit. De hervormingen van 946, 1034-36 en 1117 werden doorgevoerd op initiatief van de graaf van Vlaanderen, die hierbij de hulp inriep van charismatische hervormers en de steun kreeg van de nieuwe of zittende Baafse abt. Deze hervormingen pasten in veel ruimere monastieke hervormingsbewegingen, waarbij hervormende abdijen voor elkaar als tussenschakel fungeerden, in dit geval de Sint-Pietersabdij voor die van Sint-Baafs.

De graaf beaamde wel de spirituele doelstellingen van de hervormers, maar tegelijk hypothekeerde hij ze door zijn eigen politieke en economische agenda. Zo misbruikte graaf Arnulf I zijn feitelijk benoemingsrecht om de ongeschikte en slecht gereputeerde Wido toch als abt van Sint-Baafs (953-964) aan te stellen, wat het spirituele vernieuwingselan op zijn minst heeft afgeremd. Graaf Boudewijn IV (988-1035) ging weer over tot usurpaties van het abdijdomein, wat volledig in strijd was met eerder door zijn voorganger gemaakte afspraken. Graaf Boudewijn VII drong Sint-Baafs de *consuetudines* (leefgewoonten) van Cluny op, weliswaar in aangepaste vorm, toen er al heel wat kritiek was op de zwarte monniken, maar het enorme prestige van Cluny en de ermee gelinkte kloosters kwam zijn eigen macht en status ten goede. Het was niet bevorderlijk voor de slaagkansen dat alles van boven- en buitenaf werd opgedrongen, zonder inspraak van de abdijsamenleving. Die werkwijze gaf aanleiding tot (onderhuids) verzet en het zich vastklampen van (een deel van) de monniken aan hun vroegere monastieke gewoonten, op zich al niet verwonderlijk.

2. 3. De hervormingspogingen in Sint-Baafs van 1131 en vooral 1336 kwamen er na initiatieven van een concilie of een paus en met de medewerking van de Baafse abten. Op het concilie van Reims besloten de aanwezige benedictijnenabten van de kerkprovincie Reims, waartoe Sint-Baafs behoorde, aangemoedigd door de paus en de invloedrijke topman van de cisterciënzers, Bernardus van Clairvaux, elk jaar een provinciaal kapittel te beleggen. Het gecentraliseerde systeem van de generale kapittels en visitaties van de jonge cisterciënzorde stond hiervoor model. Een kleine eeuw later ging paus Innocentius III nog een stap verder. Op het vierde concilie van Lateranen (1215) vaardigde hij een decreet uit, dat de benedictijnen van elke kerkprovincie verplichtte om de drie jaar een provinciaal kapittel te houden. Deze kapittels zouden de hervorming van het religieuze leven bespreken en in naam van de paus abdijsvisitaties organiseren. Nog een ruime eeuw later zette paus Benedictus XII met de bul *Summi Magistri* (1336) voorlopig de kroon op het hervormingsprogramma. Zij bevatte een hele reeks maatregelen van administratieve, organisatorische, financiële, spirituele en disciplinaire aard. Met alle genoemde hervormingspogingen hoopten de pausen ook hun controle op de abdijen te versterken.

De voorschriften en aanbevelingen uit 1336 werden in de Sint-Baafsabdij met gematigd tot redelijk succes in de praktijk gebracht, vooral tijdens het lange abbatiaat van Jean Bernier de Fayt (1350-1394), die aan verscheidene kapittels deelnam en zelf ook diverse keren kloostervisitator was. Hij stimuleerde intelligente monniken om een universitaire graad te behalen of in Frankrijk Frans te gaan leren. De kapittels vonden om allerlei redenen zeer onregelmatig plaats en hadden te weinig slagkracht, ook al omdat graven en vorsten de

abdijen uit hun gewesten maar node zagen deelnemen aan kapittels op vijandelijk grondgebied. Abt Jacob van Brussel beklagde er zich in 1466 over dat ze in veertig jaar in zijn provincie nauwelijks gehouden waren. Hij overdrijft niet, want na 1410 kwam er geen enkel kapittel meer samen.

De disciplinaire maatregelen hadden te weinig effect, ook omdat pausen elkaar op dat vlak soms tegenspraken. Met de regelmaat van de klok doken soms ernstige disciplinaire problemen op in Sint-Baafs en die bleken niet eenvoudig op te lossen. De traditionele grote autonomie van de benedictijnenabdijen in de Zuidelijke Nederlanden, die niet wilden leven onder het gezag van een moederklooster of kapittel, was ook niet van aard om de pauselijke voorschriften vlot toegepast te krijgen. In de vijftiende eeuw sloot de abdij zich ook niet aan bij een van de grootschaliger benedictijnse vernieuwingsbewegingen.

2. 4. Uit het voorgaande is gebleken dat religieuze hervormingen niet automatisch betekenden dat er tot dan toe wantoestanden heersten of dat er sprake was van een (religieuze) crisis. De voorstellen van de hervormers waren lang niet altijd tegen iets gericht, ze trachtten eerder het kloosterleven te herbronnen, een nieuw spiritueel elan te geven, bijvoorbeeld door nieuwe liturgische of sociale accenten te leggen. Dat betekende geenszins dat de levenswijze daarvóór plots minderwaardig geworden was. De hervormers trachtten hun optreden wel deels te rechtvaardigen door de nadruk te leggen op misbruiken, verval en oude sleur. Ook de nieuwe orden legden soms overdreven de klemtoon op de excessen van het traditionele benedictijnse monnikenwezen.

3. Hemelse of aardse monniken?

3. 1. Tegen de Regel(s)!

Net als andere abdijen moest de Sint-Baafsabdij leven met enkele lastige vragen. Een daarvan was: leven wij als (laatmiddeleeuwse) monniken van een vrij rijke abdij nog volgens de Regel, die armoede, soberheid en gehoorzaamheid hoog in het vaandel draagt? Officieel leefden de Baafse monniken gedurende eeuwen inderdaad volgens de Regel van Benedictus. Iedere dag werd er in de kapittelzaal een hoofdstukje uit voorgelezen. In 1443 maakte prior Olivier de Langhe er voor intern gebruik een Middelnederlandse vertaling met commentaar van. Commentaren, aanvullingen en interpretaties begeleidden de Regel, zoals de bijbel en de koran tot op vandaag worden geïnterpreteerd. Die interpretaties door en voor de monniken rechtvaardigden de aanpassing van de oude Regel aan de nieuwe maatschappelijke omstandigheden en veranderende morele inzichten.

De toenemende individualisering van de samenleving vanaf de twaalfde eeuw was een van die onomkeerbare ontwikkelingen, die de Baafse monniken niet onberoerd liet. Die ontwikkeling, die moeilijk te verzoenen was met de traditionele manier van leven volgens de Regel, brak in de dertiende eeuw volop door in de Sint-Baafsabdij. Zij werd nog versterkt doordat een deel van de abdijsbewoners afkomstig was uit de maatschappelijke bovenlaag en door de nabijheid van en de (familiale) banden met de stad en het Sint-Baafsdorp. De

grotere mondigheid van sommige monniken gaf vooral problemen met de armoede (geen persoonlijk bezit) en de bijna slaafse gehoorzaamheid aan de abt. Een meer spirituele interpretatie van die soberheid in alles (drank, voedsel, slaap, spreken, lichaamshygiëne) en van die gehoorzaamheid trachtte hiervoor theoretische en praktische oplossingen te bedenken. We vinden ze terug in een aangepaste Regel en de eigen *consuetudines* (leefgewoonten) van de abdij.

Die leidden voor de monniken tot een grotere persoonlijke vrijheid en zelfbeschikking. In 1247 kregen zij van de paus de toelating om te erven met uitzondering van leengoederen. De paus, zelf ook een rijke wereldlijke vorst met een weelderige hofhouding, was niet meteen de meest aangewezen persoon om monastieke regels voor te schrijven. Trouwens, wat de ene paus verbood, stond een volgende soms weer toe en andersom, wat niet van aard was om de monastieke rust te behouden. In *Summi Magistri* (1336) verwierp Benedictus XII, een voormalige cisterciënzermonnik, privébezit en – inkomen, maar even later begon men in Sint-Baafs met de uitbetaling van een soort jaargeld aan de monniken voor de persoonlijke aankoop van kledij, boeken, luxeartikelen, een eigen zegel, Op speciale (feest)dagen waren er extra voedsel- en wijnuitdelingen. Vlees en vis eten werd heel gewoon en ook in de vasten aten de paters drie maal per dag in plaats van één keer. Aanvankelijk was men zich er nog van bewust dat al die zaken in strijd waren met de Regel en de statuten van de orde. Abt Van der Zickelen (1405-1418) liet ze ieder jaar op Witte Donderdag opnieuw voorlezen. Het duurde echter niet lang vooraleer de nieuwe gewoonten nog nauwelijks in vraag werden gesteld.

Vanaf de vijftiende eeuw bezaten abten, hogere functionarissen en sommige monniken aanzienlijke persoonlijke financiële middelen. Prior Michael van der Stoct en zijn latere ambtgenoot Olivier de Langhe hadden een prachtige, dure privébibliotheek. Wie stoorde er zich nog aan? Heftige kritiek kwam vooral van gelovigen van buiten de abdijsmuren, die de interpretatie van de Regel en de aanpassing aan de maatschappij hypocriet vonden en een verraad aan het hoge ideaal van de monniken. Beseften die op de duur zelf dat ze daar ver van af stonden en kozen ze daarom voor het statuut van seculiere kanunnik, dat meer aansloot bij hun feitelijke levenswandel? Die omvorming tot wereldlijk kapittel leidde in de stad tot spottende kritiek, die vooral de bezitsdrang van de kanunniken hekelde. Als de Kerk voortdurend predikte dat gelovigen zich moesten spiegelen aan de hoge morele normen van het evangelie, was het logisch dat mondige gelovigen ook de handel en wandel van de geestelijkheid zelf nauwgezet zouden gadeslaan.

3. 2. Religieuze en wereldse instelling

Bijna van meet af aan was Sint-Baafs niet alleen een monastieke gemeenschap met een veeleisend evangelisch ideaal, maar ook een grootgrondbezitter met materiële besognes, die in de loop van de eeuwen alleen maar groter en belangrijker werden. Die dualiteit leidde onvermijdelijk tot een groeiende spanning tussen het benedictijnse ideaal van afzondering van de wereld en de dagelijkse praktijk van vele, soms sterke banden met die wereld. Voor de Baafse gemeenschap was het niet gemakkelijk om op een evenwichtige

manier met deze dubbele opdracht om te gaan. De abt, die tegelijk een bevestigd geestelijk leider en een competente manager moest zijn, speelde hierin een zeer belangrijke rol. Niet elke abt had die talenten, zeker niet wanneer hij om allerlei redenen aan de abdijgemeenschap werd opgedrongen. Maar ook na benoemingen volgens het boekje kon het fout gaan. Willem van Bossuyt (1418-1457) bracht als oude, zieke en eigenzinnige abt, de abdij in financiële moeilijkheden. De Bourgondische abt De Mercatel, die op de duur meer af- dan aanwezig was, had nauwelijks nog moreel gezag bij de monniken.

Vanuit haar dubbele opdracht verleende de abdij allerlei diensten aan de bewoners van het Sint-Baafsdorp en de Sint-Baafsheerlijkheid. In het gastenkwartier verleende ze gastvrijheid aan pelgrims en reizigers, ze deed aan armenzorg, had vanaf 1207 een eigen hospitaal, speelde tijdelijk een rol in de zielzorg, gaf onderwijs in haar Latijnse school. Ze verschaftte werk en een onderkomen aan tientallen lekenbroeders, die zorgden voor het dagelijkse onderhoud van de monniken. Als feodaal heer van talrijke domeinen - waar ze allerlei financieel voordelige rechten bezat - gaf ze werk aan horigen of kleine zelfstandige boeren, die keihard moesten werken voor een karig loon in natura of in geld. Die waren zo geknecht in dienstbaarheid aan een machtige elite, dat de overgrote meerderheid van hen er zelfs nog niet aan dacht hiertegen te protesteren.

Als rijke instelling had de abdij rekening te houden met de verlangens en eisen van kerkelijke en wereldlijke machthebbers. In het begin van de twaalfde eeuw onttrokken de zelfbewuste Gentse handelaren zich aan de voogdij van de twee grote stadsabdijen om daarna zelf hun greep op die abdijen en hun respectieve dorp en heerlijkheid te vergroten. Vooral vanaf het begin van de veertiende eeuw, samenvallend met de bouw van nieuwe oostelijke stadsvesten, werd de invloed van de stedelijke overheid op het Sint-Baafsdorp steeds groter. Familiale banden tussen monniken en rijke stedelijke (patriciërs)families versterkten nog de relaties tussen stad en abdij. Die families leverden abten en andere hoge Baafse functionarissen, maar ook geld of goederen om die benoemingen in de wacht te slepen.

De graven van Vlaanderen, de Bourgondische hertogen en daarna Karel V bemoeiden zich eveneens intensief met de abdij via hun feitelijk benoemingsrecht, financiële en militaire druk en tijdelijke usurpaties van domeinen om hun eisen kracht bij te zetten. De abdij geraakte geregeld verstrikt in hun politieke en militaire conflicten en avonturen, waarbij het vaak link was om (geen) partij te kiezen. Maar zij schonken de abdij land, geld, goederen, soms zelfs kinderen om voor hun zielenheil te bidden en hun sociale status te verhogen. Zij waren ook graag geziene gasten in de abdij, traden uitzonderlijk in het huwelijk in de abdijkerk, lieten er dichte familieleden begraven en als rijke mecenasen voorzagen ze het bedehuis van kostbare kunstwerken. Karel V bracht de 'nieuwe' kanunniken tot wanhoop door zijn eis tot afbraak van de abdij(kerk) om een militair doel te dienen.

Ook de bemoeienis en de controle van de **kerkelijke** machthebbers nam vooral vanaf de twaalfde eeuw alleen maar toe. Daardoor geraakte de abdij geregeld verwickeld en verstrikt in de hogere kerkpolitiek. Dit was bij uitstek het geval tijdens het Westers Schisma (1378-1417), toen zij samen met de hele Vlaamse clerus in 1379 moest kiezen tussen de

paus van Avignon en die van Rome. De hele kwestie leidde uiteindelijk tot een felle strijd onder de monniken tussen clementisten en urbanisten, die nog verergerd werd doordat beide pausen aan hun aanhangers allerlei voorrechten toekenden om ze voor zich te behouden en aan hun tegenstanders beloften deden om ze voor zich te winnen. Maar zelfs in rustiger tijden had de toenemende tussenkomst van de paus, vooral bij de abtsbenoeringen, meestal nefaste gevolgen. Na elke benoeming moest de abdij, zeker vanaf de veertiende eeuw, aan de Heilige Stoel een hoge belasting betalen voor de bekrachtiging ervan. Soms schoof de paus een eigen kandidaat naar voor of hij blokkeerde de benoeming van de Baafse gekozene. Dit soort praktijken ondermijnde natuurlijk het gezag van de nieuwe abt en leidde soms jarenlang tot onderhuidse spanningen.

Veel dichterbij huis had de Sint-Baafsabdij regelmatig te maken met de bisschop van Doornik voor allerlei wijdingen: de kerk, relikwieën, een nieuwe abt, een monnik tot priester. Al vanouds had die bisschop visitatie-, procuratie- en sanctierecht over de abdij, omdat ze als kerkelijke instelling onder de jurisdictie van zijn bisdom viel. Reeds van in de dertiende eeuw trachtte Sint-Baafs onafhankelijker te worden van het diocees Doornik. Abt De Mercatel slaagde er in 1505 uiteindelijk in om voor de Sint-Baafsabdij de exemptie van de bisschoppelijke zetel te verkrijgen met directe onderwerping aan de stoel van Rome. Zij hing liever rechtstreeks af van het verre Rome dan van het dichtbij gelegen Doornik, dat Frans grondgebied was.

Uit het voorgaande is gebleken dat de diepgaande verstrengeling van de Sint-Baafsabdij zowel met de kerkelijke als de wereldlijke hiërarchie en met de maatschappij in het algemeen, onvermijdelijk tot grote spanningen leidde met de hoge normen en waarden die zelfs de geïnterpreteerde Regel van Benedictus aan de monniken oplegde. Men kan er moeilijk naast kijken dat de handelswijze van sommigen onder hen, vooral vanaf de dertiende eeuw, in strijd was met dat hoge ideaal. Zware overtredingen als het gebruik van geweld, samenzweringen tegen de abt, de getijden niet bijwonen, zonder toelating familie- en andere bezoeken afleggen in de stad, meened plegen, wapens dragen, dobbelen, niet vasten, het celibaat niet strikt naleven, waren geen zeldzame uitzonderingen meer. In 1418 kreeg de abt van de bisschop van Doornik de macht om ook voor zware zonden de absolutie te verlenen, zodat hiervoor niet telkens een beroep moest worden gedaan op de paus of zijn hoge vertegenwoordiger. Oprechte, maar kritische gelovigen waren dan ook niet mals in hun kritiek: zij verweten de Baafse monniken hypocrisie, omdat zij een strenge moraal en een deugdzaam leven voorstonden, waar ze zichzelf niet aan hielden. Trokken de monniken dan maar zelf hun conclusie door te kiezen voor een minder veeleisend en wereldser leven als kanunnik?

4. Schriftcultuur in de Sint-Baafsabdij

De middeleeuwse monastieke herinneringscultuur (het herdenken van overleden medebroeders, heiligen, weldoeners, familieleden, het offer van Christus, de eigen geschiedenis) vond uitdrukking in iconografische (bv. grafmonumenten, reliekhouders,

muurschilderingen), mondelinge en schriftelijke vormen. Die laatste waren de omvangrijkste en de belangrijkste. Het jonge Sint-Baafsklooster bracht al vroeg allerlei teksten voort of nam elders geproduceerde teksten over. In dit thema komen enkele tekstsoorten aan bod, die een belangrijke rol hebben gespeeld in het dagelijkse leven en de geschiedenis van de abdij. We benadrukken vooral de producten uit het eigen scriptorium, maar ook teksten (codices) die van elders afkomstig waren getuigen van de culturele interesses van de Baafse gemeenschap.

4. 1. Pragmatische teksten

Kloosterregels, *consuetudines*, oorkonden, bezitsinventarissen, obituaria en liturgische boeken waren bij uitstek pragmatische teksten die moesten zorgen voor de stabiliteit en de goede gang van zaken in het klooster. Na de vroege middeleeuwen nam dit schriftgebruik fors toe als gevolg van institutionalisering, juridisering en hervormingsstreven binnen de kloosters.

De drie **regels** die de Baafse clerici achtereenvolgens hebben gevolgd, zorgden, na de bijbel, voor de grondinspiratie van het klooster en regelden allerlei praktische en disciplinaire aangelegenheden. Van die drie was de Regel van Benedictus, waarvan de abdij een eigen elfde-eeuws handschrift bezat, de belangrijkste. In de late middeleeuwen zou prior De Langhe de Regel in de volkstaal vertalen en voor zijn medebroeders en enige buitenstaanders van pedagogische en stichtende commentaar voorzien. In de loop van de tijd interpreteerden de Bavelingen de Regel op sommige punten (liturgie, vleesderven, vasten, kledij, tuchtmaatregelen), waaruit dan eigen kloostergebruiken groeiden, een soort geschreven normatieve aanvullingen erop. Die interpretaties konden ingegeven zijn door hervormingsbewegingen, de veranderende tijdgeest, de eigen monastieke identiteit, pauselijke decreten, bisschoppelijke richtlijnen.

Door een **oorkonde** van Lodewijk de Vrome van 13 april 819 werd Sint-Baafs de iure een keizerlijk klooster met vergaande gevolgen voor de gang van zaken in het klooster en op zijn domeinen. In de tiende en elfde eeuw volgden **oorkonden** van de Duitse keizers, waarin ze de abdij, volgens een stevige traditie op de oostelijke oever van de Schelde en dus in het Roomse rijk gelegen, met allerlei voorrechten steunden. Ook de graven van Vlaanderen, de Bourgondische hertogen en de pauselijke Stoel waren belangrijke en machtige oorkonders, die geregeld hun wil opdrongen. Maar vóór het financieel-economisch moeilijker ging met de Sint-Baafsabdij, stelde ook zij de tekst van tientallen oorkonden met de haar eigen formuleringen op, waarvan er ruim een kwart in haar scriptorium geschreven werden. Zij bewijzen het toenmalige machtoverwicht van Sint-Baafs (voor ca. 1260) op de andere partij(en). Het opslaan van deze belangrijke teksten met financiële en/of juridische gevolgen, in een cartularium, verliep veel minder vlot.

De oudste **bezitsinventaris** van de eigendommen, boeken en accessoires voor de erediens van de Sint-Baafsabdij, het *Breve Sancti Bavonis*, dateert uit de vroege negende eeuw. Dergelijke inventarissen werden gemaakt om het economische beheer van het

klooster te vergemakkelijken. Na de Noormanneninvallen werd er opnieuw een boedelbeschrijving opgesteld. Latere bezitslijsten zouden volgen. Heel wat oorkonden leveren uiteraard ook belangrijke gegevens over het (domein)bezit van de abdij in de loop van de geschiedenis. Soms kennen we ook de schenkers van goederen en gronden. Het oudste *obituarium* van de abdij uit de elfde eeuw bevat de overleden milde schenkers, waardoor die er zeker van waren dat de monniken voor hen zouden bidden.

Vooraf in de twaalfde, maar ook nog in de dertiende eeuw, produceerde het Baafse scriptorium heel wat **liturgische boeken** als psalters, breviaria, lectionaria, missalen, graduales, antifonaria, heiligenofficies, evangeliaria. In een benedictijnenabdij met dagelijks een plechtige mis en acht gebedstijden in het kerkkoor, verbaast die productie natuurlijk niet. Geen enkel bewaard gebleven liturgisch boek uit Sint-Baafs dateert van voor de gedeeltelijke overschakeling op de Cluniacenser liturgie vanaf 1117. Dit zou er kunnen op wijzen dat de oude boeken na dat jaar systematisch door aangepaste exemplaren werden vervangen. Samen met de bibliothecaris was de cantor, die de leiding had van de kerkdiensten, voor die boeken verantwoordelijk.

De oudste twee bezitsinventarissen vermelden enkele liturgische boeken, onder andere een (niet bewaard) *antifonarium* uit de negende eeuw, wat bewijst dat er in het klooster al heel vroeg gregoriaans gezongen werd. Ook het *Evangeliarium* van Sint-Lieven uit het begin van de negende eeuw, een meesterwerk van de Karolingische renaissance, werd in Sint-Baafs gebruikt, maar werd er zeker niet vervaardigd. Het oudst gekende liturgische Baafse handschrift, vermoedelijk in de abdij zelf ontstaan, is een twaalfde-eeuws manuscript met twee officies voor de heiligen Landoald en Livinus in Lotharingse muzieknotatie. Na de inzinking vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw, realiseerde men in de tweede helft van de 15de eeuw in Sint-Baafs weer enkele grote en rijk verluchte liturgische boeken: een *Graduale* en een *Antifonarium* en een missaal dat het wapen draagt van abt Willem van Bossuyt, die het liet kopiëren. Beide eerstgenoemde, tweedelige boeken, waren de belangrijkste die de monniken tijdens de vieringen in het koor gebruikten.

Vóór de twaalfde eeuw waren de bibliotheek en de school van Sint-Baafs minder belangrijk dan die van Sint-Pieters, maar de Baafse school bezat toch enkele merkwaardige **schoolboeken**. Voor de studie van Latijn en grammatica gebruikten de leerlingen naast bekende teksten van klassieke auteurs en kerkvaders, enige tientallen gebundelde en enigszins bewerkte brieven van Einhard, de biograaf van Karel de Grote en gewezen lekenabt van beide abdijen. Verscheidene codices uit de abdijschool (10de-11de eeuw) wijzen op de didactische belangstelling voor klassieke auteurs als Plato en Sallustius. Uit haar eigen scriptorium afkomstig bezat de abdij in de twaalfde eeuw ook een exemplaar van de *Etymologiae* van Isidorus Van Sevilla (560-636), een veel geraadpleegd encyclopedisch werk, waarin we voor het eerst het eigendomsmerk van de abdij aantreffen. Wellicht in diezelfde eeuw werd in de abdij een (verloren) codex met drie Karelteksten samengesteld. Er leefde toen een grote fascinatie voor Karel de Grote, niet in het minst in kerkelijke milieus. Dankzij het gedrukte boek kende de Baafse klooster- en studiebibliotheek een sterke herleving.

4. 2. De Baafse hagiografie

Gedurende de hele middeleeuwen hechtten de Baafse monniken heel veel belang aan de heiligen die een speciale band hadden met de abdij en aan hun relieken. Via die (meestal) lichamelijke resten waren deze uitzonderlijke volgelingen van Christus voor hun vereerders nog tastbaar, heilzaam en beschermend aanwezig. Hun *vitae*, *miracula* en translatie- en elevatieverslagen speelden in op het verlangen naar spirituele verdieping en oprechte verering, maar ze waren in de 10de-11de eeuw ook een wapen in de felle strijd tegen de concurrerende Sint-Pietersabdij, want die heiligen- en reliekenverering was ook financieel zeer voordelig. De Pieterlingen poogden zonder succes de authenticiteit van betwifelbare of zelfs fictieve nieuwe Baafse heiligen en hun relieken aan te vechten.

Bavo was sinds de negende eeuw de Gentse reliekheilige bij uitstek, van wie de verering toen al tot ver buiten Gent was verspreid. De *Vita Bavonis*, zijn heiligenleven uit de eerste helft van de negende eeuw, droeg hier aanzienlijk toe bij. Op hun vlucht voor de Noormannen namen de kanunniken de relieken van Bavo mee naar Laon en hun opvolgers brachten ze veel later terug. Kort na 946 redigeerden de teruggekeerde Bavelingen de *Miracula sancti Bavoni*, een propagandistische tekst waarin de Pieterlingen geregeld een veeg uit de pan krijgen. In de elfde eeuw verwierf de Sint-Baafsabdij de relieken van Livinus, Briccius, Macharius en Florbertus en verschenen de *Passio sancti Livini* en de *Translatio* van dezelfde fictieve heilige. De oudste verzameling *Vitae* (10de-12de eeuw) is een compilatie van levens van belangrijke heiligen als Bavo, Landoald, Landrada, Macharius en Livinus.

Tot en met de veertiende eeuw schreven de auteurs al die hagiografische manuscripten uitsluitend in het Latijn. Dit wijst er op dat die geschriften in de eerste plaats bedoeld waren voor de monniken zelf en voor een geschoolde financiële elite, hun belangrijkste sponsor. Via iconografie en prediking kwamen ook de ongeletterde leken in contact met die stichtelijke heiligenverhalen, meer bepaald met sterk tot de verbeelding sprekende facetten ervan als mirakels, genezingen, overwinningen, martelingen (e.g. het uitrukken van de tong van Livinus met een tang in Houtem). De plechtige *translationes* en *elevationes* die op regelmatige tijdstippen plaats vonden, hadden eveneens een grote spektakelwaarde en moesten vooral op de gewone gelovigen indruk maken. Een vergelijkbare hang naar effect en spektakel begon toen ook tijdens de eucharistieviering. De voorganger hief kelk en hostie om het drama van het ultieme offer van Christus te verbeelden.

Pas tijdens de eerste helft van de vijftiende eeuw vertaalde en bewerkte prior Olivier de Langhe enkele bekende heiligenlevens, die hij eerder in het Latijn had uitgegeven. Hij voorzag zijn vertalingen van enig commentaar, terwijl ze soms eindigden met een afsluitend gebed tot de betreffende heilige. Men vraagt zich af waarom de benedictijnen en de Kerk in het algemeen die Latijnse *vitae* niet (veel) eerder hebben verdietst naar het voorbeeld van de wereldse heldenverhalen op rijm. Wellicht heeft de Kerk hier mogelijkheden voor missionering in de volkstaal laten liggen.

4. 3. De Baafse historiografie

Mediëvisten hebben de bovenvermelde teksten en nog vele andere minutieus bestudeerd om fictie en werkelijkheid, valsheid en authenticiteit van en in al deze bronnen van elkaar te scheiden. Op die manier hebben ze de complexe geschiedenis van de twee oude Gentse kloosters (vooral tijdens de vroege middeleeuwen) gereconstrueerd, zonder dat alle vragen zijn opgelost. De Baafse monniken hebben ook zelf hun geschiedenis neergeschreven, gebruik makend van abtenlijsten, annales, necrologia, oorkonden en hagiografische geschriften. Het was echter geenszins hun bedoeling om een zo objectief mogelijk beeld te geven van die geschiedenis. Integendeel, de Baafse historiografen deden er juist alles aan om de eerbiedwaardigheid en het prestige (vroeg ontstaan, charismatische stichter), de continuïteit (opeenvolgende, desnoods fictieve abten) en de heiligheid (de eigen heiligen- en reliekencultus) van hun abdij te bewijzen. Zij staken hun medebroeders ook een hart onder de riem door in moeilijke(r) tijden te verwijzen naar betere tijden en naar het overleven van nog rampzaliger gebeurtenissen als de Noormanneninvallen.

Jan van Thielrode was de eerste Baafse monnik die, op het einde van de dertiende eeuw, een dergelijke abdijschiedenis in kroniekvorm neerschreef. Eigen aan dit teksttype plaatste hij ze in een regionale context en zelfs in de wereld- en heilsgeschiedenis. Zijn uit 27 hoofdstukken bestaand, polemisch, hybride en chronologisch rammelend *Chronicon*, vond navolging in de abdij. In het midden van de veertiende eeuw schreef een anonieme monnik nog in de autograaf van het *Chronicon* een korte synopsis ervan, waarin hij de vrij warrige informatie van Van Thielrode herleidde tot enkele hoofdlijnen in een strakke chronologische volgorde. Op de blanco laatste bladzijden van een handschrift schreef één hand de *Annales Sancti Bavonis Gandensis*. Door fictieve figuren met sterfdatum te verzinnen, kon hij een complete abtenlijst van zijn abdij samenstellen. Latere, bijgewerkte versies van deze *Annales* bevatten allemaal dezelfde onbetrouwbare gegevens.

In de jaren dertig van de vijftiende eeuw schreef prior **De Langhe** een handzame synopsis van de lokale Baafse hagiografische traditie: de *Legenda sanctorum ecclesiae sancti Bavonis*, die bedoeld was om de monniken de essentie aan te bieden, die ze nodig hadden voor gebed en eredienst. Dit handschrift eindigt met een **beknopt relaas** van gebeurtenissen uit het verleden van de abdij en van Gent. Het is een manier om de hagiografie te verbinden met de seculiere geschiedenis. Na de samenvatting van Van Thielrodes kroniek is dit het tweede voorbeeld van een niet origineel, maar handig historisch naslagwerkje voor intern gebruik. Deze korte samenvattingen zijn van belang voor de mentaliteitsgeschiedenis, omdat ze de bewuste en onbewuste selectiecriteria van de historiograaf laten zien.

De historiografie in Sint-Baafs sluit af met het *Chronicon Sancti Bavonis Gandensis* van na 1494. Dit is een uitgebreide kroniek die loopt vanaf 47 v.C., het jaar van de vermeende stichting van Gent door J. Caesar, tot 1152, het einde van het abbatiaat van Everdeius I. Die hele historiografie, geen prioritaire bezigheid bij de benedictijnen, was vooral voor intern gebruik bedoeld, maar Sint-Baafs en Sint-Pieters wisselden vanaf de dertiende eeuw wel elkaars historische teksten uit. Door haar nauwe banden met de abdij, kreeg ook de stad Gent een plaats in het werk van Van Thielrode (hoofdstuk VIII). Jan van

Boendale raadpleegde het *Chronicon* van de monnik voor zijn Brabantsche Yeesten, maar dat was uitzonderlijk.

5. De ruïne van de Sint-Baafsabdij

Voorals er (bijna) niemand aanwezig is, ademt de ruïne van de gewezen Sint-Baafsabdij rust en stilte en roept ze de monastieke afzondering van weleer enigszins op. Die fysieke afzondering was in de middeleeuwen veel groter dan nu door de Schelde en de Leie met hun vele armen en door de abdij- en latere stadsmuren. Hoewel vlakbij leek de drukke, lawaaierige handelsstad toen mijlen veraf te liggen. De ruïne heeft ondertussen al bijna vijf eeuwen geschiedenis achter zich. Zij ontstond als gevolg van het afbraakbevel van keizer Karel V in 1540. Het silhouet van de oostelijke stadszijde vanuit het centrum veranderde toen heel sterk door het verdwijnen van de abdij- en de parochiekerk. Die kant van de stad werd nu gedomineerd door een mastodont van een citadel, waarbinnen enkele overgebleven abdijgebouwen een militaire bestemming kregen. Nadat keizer Jozef II op het einde van de achttiende eeuw in principe een einde had gesteld aan de militaire functie van de dwangburcht, begonnen de resterende abdijgebouwen (verder) te vervallen. Terwijl de citadel in de eerste helft van de negentiende eeuw langzaam werd gesloopt, bleef het hart van de abdij overeind, maar het verval werd nog versneld omdat bewoners uit de omgeving stenen ervan als recuperatiemateriaal gingen gebruiken. Zelfs beleidsmensen zagen er geen graten in om de oude steenmassa tegen de vlakke te gooien.

Vanaf de Hollandse Tijd kwam er een tegenbeweging op gang, geconcretiseerd in een Commissie voor Monumenten en Stadsgezichten (1823), die ijverde voor behoud en herstel van het stedelijk historisch erfgoed. De liberale schepen en amateurhistoricus A. van Lokeren (1799-1872), die lid was van die Commissie, zette zich in om de abdijruïnes voor verdere degradatie te behoeden, terwijl hij zich tegelijk verdiepte in de abdijgeschiedenis. Samen met medestanders wist hij de stedelijke politici ervan te overtuigen om de abdijruïnes voor het nageslacht te bewaren. Die bewaring kreeg een krachtige impuls na 1882, toen de abdijrefter vrijkwam omdat de Sint-Machariusparochie over een nieuw kerkgebouw kon beschikken, en de abdijruïne enkele jaren later een museumfunctie kreeg. Nog voor het einde van de eeuw werd een belangrijke restauratiecampagne uitgevoerd onder de leiding van de stadsarchitect Charles van Rijsselberghe. Aanpassingen voor de tijdelijke functie als parochiekerk werden verwijderd en de refter werd in zijn oorspronkelijke romaanse toestand hersteld.

Die herwaardering van de ruïnes lokte honderden en weldra duizenden bezoekers naar Gent. Om die van dienst te zijn verschenen (korte) beschrijvingen in de stadsgidsen en specifieke bezoekersgidsen voor de site. Ondertussen ontdekten ook de fotografen de romantische ruïnes in het spoor van de tekenaars, lithografen, etsers en (zondags)schilders. Al die foto's en (kunst)werken hebben de abdij als monument sterk gepromoot, promotie die door de wereldtentoonstelling van 1913 in Gent een extra boost kreeg. Tijdens de Eerste Wereldoorlog bezochten honderden Duitse militairen de abdijruïne. Net voor het einde van

de twintigste eeuw vond er nog een hoognodige restauratie plaats, waarbij onder andere het vijftiende-eeuwse dakgebinte en het schaliedak van de refter werden hersteld. De zeer waardevolle twaalfde-eeuwse muurschilderingen op de dagkanten van de oostelijke refterramen waren toen al een paar maal gerestaureerd. Hiervoor en hierna leverden archeologische onderzoeken op en rond de site interessante resultaten en inzichten op.

Na de afbraak van het negentiende-eeuwse slachthuis en de veemarkt in 1991-1992 volgde een grondige aanpak van de hele Machariusbuurt. Paradoxaal genoeg bleef de gerestaureerde abdijsite slecht ontsloten. Ook omwonenden konden de mooie plek zelfs op zondag niet meer betreden. Vanaf 2007 kwam hierin steeds sneller verandering dankzij de vereniging Buren van de Abdij. Die buurtvereniging, ondertussen vzw, telt nu al meer dan honderd vrijwilligers en het aantal activiteiten in en rond de abdij is nog nauwelijks bij te houden. Het stadsbestuur is ondertussen ook mee de kar gaan trekken: de Groene kerk en de Sint-Baafsweide (Coyendanspark) werden gerealiseerd en het witte poortgebouw kwam ter beschikking van de Buren en andere buurtverenigingen. Historische Huizen van Gent heeft ook de Sint-Baafsabdij nauwer bij haar werking betrokken: rondleidingen op maat, een educatief spel, tentoonstellingen op de site, ondersteuning van de Buren.

M.B. Hanson